

ΜΕΡΟΣ Α΄

Χρήσιμο το έργο που καταπιάστηκε ο Ανδρέας Παπανικολάου «κλείνοντας» τον πρώτο κύκλο του Συμποσίου. Έχοντας, βέβαια, επίγνωση των δυσκολιών του εγχειρήματος μας προτρέπει: «αν δείτε πως ερμηνεύω τις γνώμες τρίτων λανθασμένα, ή αν διαπιστώσετε πως εκλαμβάνω πάλι λανθασμένα όποια δική σας άποψη, να μου το πείτε να διορθώσω το σφάλμα ή τα σφάλματά μου. Γιατί διαφορετικά, θα αντιπαρερχόμεθα ο ένας τον άλλον σαν τα καράβια του Καββαδία που θα τ' ακούμε αθέατα στην καταχνιά “περνώντας να σφυρίζουν και να κλαίνε”».

Μου φαίνεται πως κάπως έτσι συνέβη με μένα. Ο ψυχιατρικός μου λόγος σίγουρα δεν «έκλαψε», πάντως δοκίμασε να «σφυρίζει», να δείξει τουλάχιστον πως υπάρχει, πλην όμως παρέμεινε κατ' ουσίαν «αθέατος». Σωστά, βέβαια, τοποθετούμαι μεταξύ εκείνων που εκφράζουν αμφιβολίες για τη δυνατότητα να κατασκευαστεί το θρυλούμενο «πρότυπο». Ορθώς, επίσης, τοποθετούμαι σε κάποιον «τρίτο δρόμο» [παρακαλώ να αποφευχθεί ο συνειρμός με το ...«(ψευδο)σοσιαλιστικό» του ανάλογο], μόνο που αυτός δρόμος δεν διακρίνει ανάμεσα σε «ύλη και μη-ύλη» αλλά προτιμά να βλέπει την «υλικότητα» μέσα από τη (μη ιεραρχική, φίλε Πεφάνη) στρωμάτωση: ανόργανο-οργανικό-βιολογικό-ψυχολογικό-κοινωνικό που επιτρέπει μερικές κρίσιμες παραδοχές οι οποίες δεν αγνοούν την εξελικτική πορεία (την τονισμένη ιδιαίτερα από τον Κώστα Κριμπά και τον Ηλία Κούβελα) αλλά αποφεύγουν ανεπίτρεπτους αναγωγισμούς.

Δεν πρόκειται για ευκαιριακό βολικό ερμηνευτικό σχήμα, αγαπητέ Παναγιώτη που στάθηκες στο θέμα. Βλ, επ' αυτού και τις απόψεις του Edgar Morin όπως εκτίθενται στο 3τομο βιβλίο του *Η Μέθοδος*. (Seuil 1986, έχει αρχίσει να μεταφράζεται στα ελληνικά).

- *Η Φύση της Φύσης* [όπου επιχειρεί: α) να συλλάβει τη σχέση μεταξύ τάξης και αταξίας, β) να αποφύγει την αναγωγή ενός φαινομένου στα στοιχεία που το συγκροτούν ή να το απομονώσει από το περιβάλλον του, γ) να μη διαχωρίσει το πρόβλημα της γνώσης της φύσης από αυτό της φύσης της γνώσης. Κάθε αντικείμενο πρέπει να εννοείται στη σχέση του με το υποκείμενο το οποίο γνωρίζει πως και το ίδιο βρίσκεται ριζωμένο σε έναν πολιτισμό, μια κοινωνία, μια ιστορία].
- *Ο βίος της ζωής* [όπου εκθέτει τη βιολογική επανάσταση που φωτίζει την αυτονομία και την εξάρτηση της ζώσας οργάνωσης σε σχέση με ένα περιβάλλον, την αμοιβαία αυτονομία και εξάρτηση μεταξύ ατόμου και είδους (για πολλά ζώα, την κοινωνία), την υποκειμενική εγωκεντρική πραγματικότητα]

- *Η γνώση της γνώσης* [όπου διαπραγματεύεται τη γνώση, ως το πιο αβέβαιο αντικείμενο της φιλοσοφίας και το λιγότερο γνωστό της επιστημονικής γνώσης: τι είναι μια γνώση που νομίζει ότι αντανακλά τη φύση των πραγμάτων ενώ είναι κατασκευή και ερμηνεία;]

Μέσα από αυτές τις παραδοχές και προβληματισμούς

- βλέπω το «οργανικό» στην *οργάνωση*, όχι μόνο στο όργανο,
- θεωρώ ότι το «ψυχικό» δεν είναι ά-υλο αλλά υλικότατο, *διακριτό* πάντως από την υλικότητα των νευρωνικών κυκλωμάτων καθώς βρίσκεται ένα σκαλί παραπάνω από αυτά και απαιτεί, ως εκ τούτου, τη δική του (ψυχολογική) γλώσσα για να περιγραφεί, ανάλογα προς ό,τι –λίγο παραπάνω– συμβαίνει με το «κοινωνικό» ή –λίγο παρακάτω– συμβαίνει με το βιολογικό, το οργανικό, το ανόργανο. Εξελικτική η στρωμάτωση, όχι αξιολογική
- αποδέχομαι ότι ο *υλισμός* δεν μπορεί να είναι «άσαρκος», δεν παραγνωρίζεται δηλαδή ότι το σώμα έχει σημαντική θέση στην *υποκειμενικότητα*, ο δε κόσμος δεν είναι προκατασκευασμένος, ίδιος για όλους, καθώς κάθε *υποκείμενο* κατασκευάζει τον κόσμο του.
- διαπιστώνω (δια της ψυχοπαθολογίας κυρίως) ότι ο ανθρώπινος ψυχισμός [που δεν είναι ούτε *αν-εγκέφαλος*, ούτε *ά-ψυχος*, ούτε *α-κοινωνητος*] αναδύεται μέσα από συναισθηματικές επενδύσεις που συνδιαμορφώνουν, μαζί με την [υλικότατη] γλώσσα, την *υποκειμενικότητα* και την *κοινωνικότητα* του ατόμου, γεγονός που επιβάλλει τη διάκριση μεταξύ *οργανικού* σώματος και *βιούμενου* σώματος
- αυτός ο «δυϊσμός» εντοπίζεται κατά τον Paul Ricoeur μόνο στη *σημαντική* και δεν μετατρέπεται σε *δυϊσμό ουσιών*. Το «ψυχικό» δεν είναι *ισοδύναμο* του «άυλου, του μη σωματικού», πλην όμως το «ψυχικό βίωμα» εμπλέκει το «σωματικό» κατά μία, μη αναγώγιμη στο σώμα των φυσικών επιστημών, έννοια: «στο σώμα-αντικείμενο αντιπαράβalletαι σημαντικώς το βιούμενο σώμα»
- όταν ο Ricoeur λέει πως αποφεύγει ένα αμάλγαμα της σημαντικής που συμπυκνώνεται στο «*οξύμωρο*, [έτσι το λέει] *ο εγκέφαλος σκέφτεται*», ο Changeux σπεύδει να προσθέσει ότι κι ο ίδιος «*αποφεύγει τέτοιες εκφράσεις*». Αποδέχεται δηλαδή την ύπαρξη δύο λόγων που αναφέρονται σε δύο ερευνητικές μεθόδους [«*κανένας νευροβιολόγος δεν θα πει ποτέ ότι η γλώσσα είναι ο*

οπίσθιος μετωπιαίος φλοιός»] και βλέπει την ανάγκη για έναν *άλλον, τρίτο, λόγο*, ανάλογο με αυτόν που είχε προεικασεί ο Σπινόζα.¹

Με άλλα λόγια, επιχειρηματολογούσα *παράλληλα* [αλλά από τη θέση ενός δυναμικού (μη-αναγωγιστικού) υλισμού] με τη δική σου έγνοια όταν κάποιος δεν παίρνει «στα σοβαρά τα δεδομένα των ίδιων των αισθήσεών του τα οποία τον πληροφορούν πως μολύβια και πόνοι φαίνεται πως διαφέρουν». Συμφωνούσα με την έγνοια σου επειδή δέχομαι ότι ο πόνος έχει να κάνει όχι μόνο με τα σχετικά νευρωνικά κυκλώματα αλλά και με το βίωμα του σώματος, κι ως προσθέσω ότι δεν είναι χωρίς συνέπειες το γεγονός πως το «ψυχικό» έχει σφραγιστεί ανεξίτηλα από τη *γλώσσα*. Υπενθυμίζω, πρόχειρα τη ρήση του αξέχαστου φίλου μας Μάριου Μαρκίδη, ότι «γλώσσα σημαίνει να *σημαίνεις την εμπειρία*, όχι να τη ζεις».² Θα εξηγηθώ εκτενέστερα πιο κάτω, αφού πρώτα προσθέσω κάποιες παρατηρήσεις στο κλείσιμό σου του πρώτου γύρου.

1. Γράφεις, φίλε Ανδρέα: «Αυτά τα ποσοστά που ονομάζεις, και σωστά τα ονομάζεις, “παράδοξα”, όπως αυτά του Francois–Bernard Michel (δηλαδή το άσθμα είναι 100% σωματικό και 100% ψυχολογικό) εσύ μεν τα θεωρείς ενδεικτικά μιας μονιστικής θεωρήσεως του κόσμου ο δε φίλος μας ο Ηλίας Κούβελας, τα θεωρεί ενδεικτικά μιας δυϊστικής. Ο σύγχρονος δυϊστής, μας λέει ο Ηλίας, πιστεύει ότι “το σύμπαν αποτελείται 100% από ύλη και 100% από μη-ύλη”. Γι αυτό λοιπόν κι εγώ υποθέτω πως τέτοιου είδους θεωρητικά αποφθέγματα, του Σωκράτη θα του θύμιζαν τα “αινιγματώδη ρηματίσκια” με τα οποία οι σύγχρονοί του Εφέσιοι προφασίζονταν πως φιλοσοφούσαν».

- Κατ’ αρχάς, έχω την εντύπωση ότι ο Ηλίας δεν αναφέρεται στα ...δικά μου «ποσοστά»: είτε αντιπαράτιθεται με τον τρόπο του στην πνευματοκρατία, είτε παραπέμπει στην Φυσική όπου, νομίζω, πως προτιμούν τη διατύπωση «ύλη» και «αντι-ύλη», δηλαδή μια *ύλη* (και πάλι) που έχει διαφορετικό πρόσημο.
- Ονομάζω «παράξενα» τα ποσοστά, και έτσι είναι, μα δεν το κάνω για να τα ...κατηγόρησω αλλά για να εκμεταλλευτώ την ... γόνιμη παραξενιά τους. Επικαλούμενος την εγνωσμένη αρχαιογνωσία σου θα προσθέσω ότι όσο και αν είναι αλήθεια πως ο Ζήνων ο Ελεάτης τροφοδότησε με τα διαβόητα «παράδοξά» του (π.χ. του Αχιλλέα και της χελώνας) τον γνωσιολογικό σκεπτικισμό των σοφιστών, άλλο τόσο είναι αλήθεια ότι καλλιέργησε το ενδιαφέρον για τη διαλεκτική, ανοίγοντας το δρόμο και στους ατομικούς

¹ Changeux J-P, Ricoeur P, *Ce qui nous fait penser. La nature et la regle*. Paris, Odile Jacob 1998, 28.

² Μαρκίδης Μ. Το παιχνίδι των γραμμάτων, στο *Κείμενα Νευρο-Ψυχολογίας*, Θεσσαλονίκη, Εκδ. Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1987, 269-277

φιλοσόφους. Από αυτά τα παράδοξα, μας θυμίζει ο Μπόρχες, εμπνεύστηκε κι ο Αριστοτέλης το επιχείρημα του *τρίτου ανθρώπου* κατά της θεωρίας του Πλάτωνα». ³ Άλλωστε και εσύ αναφέρεις στο *Πλάτωνος Ρεόντων Έλεγχος* τα «παράδοξα» της κβαντομηχανικής που οδήγησαν στο θεώρημα του John Bell και τις πειραματικές αποδείξεις του Alain Aspect οι οποίοι έφεραν τον Einstein σε ...μειοψηφία. ⁴

- Δεν θα επικαλεστώ τον Θανάση Τζαβάρα ή την Ειρήνη Σκαλιώρα που αναφέρονται στην αμφισημία πολλών επιστημονικών δεδομένων (διαβάζουμε τα «δεδομένα» στο φως θεωριών, λέει η ποπεριανή προπαιδεία μας) για τον απλούστατο λόγο ότι το «πρόβλημα» της διατύπωσης μου προκύπτει μάλλον από ...παρεξήγηση! Χρησιμοποίησα τη διατύπωση «το άσθμα είναι 100% σωματικό και 100% ψυχικό» για να αντιπαρατεθώ στη δυϊστική σκόπελο της σύγχρονης ψυχο-σωματικής που κρατάει από τον ψυχοφυσικό παραλληλισμό του 19^{ου} αιώνα και μοιράζει «ποσοστά», τόσο απ' αυτό, τόσο από εκείνο, τελικό άθροισμα 100% (κανονικό το άθροισμα, παρά-ξενο το αποτέλεσμα, καθώς απαιτηλό). Αυτό είναι όλο. Η διατύπωση είναι μονιστική χωρίς, φυσικά, να ακρωτηριάζει τις έννοιες στο όνομα του γνωστού μηχανιστικού υλισμού. Να επαναλάβω εδώ πως στη δική μου μονιστική αντίληψη το «ψυχικό» δεν είναι ισοδύναμο του «άυλου, του μη σωματικού», *εφ' όσον βέβαια μιλήσουμε για το σώμα με διαφορετικό από ό,τι συνηθίζεται τρόπο*, δηλαδή όταν αναζητήσουμε και τις ψυχικές ρίζες του σώματος (οι σύγχρονοι δυϊστές αναζητούν συνήθως μόνο τις σωματικές ρίζες του ψυχισμού).
- Οφείλω όμως να σταθώ λίγο περισσότερο και κάπως πιο αναλυτικά στο καρτεσιανό παράθεμα που αναφέρει ο Ηλίας Κούβελας και το οποίο επιδέχεται και μια άλλη, χρήσιμη για τη συζήτηση, ανάγνωση. Του Ricoeur το παράθεμα και πάλι, ο οποίος βρίσκει ότι, παρά τον απόλυτο δυϊσμό του 2^{ου} Στοχασμού, ο Καρτέσιος θεμελιώνει λίγο παρακάτω (στον 6^ο Στοχασμό) το αίσθημα της ιδιοκτησίας του δικού του σώματος σε κάποια «εκτός λογικής» αιτία –σε ό,τι τον «διδάσκει η φύση», στα συναισθήματα– που τον ωθεί να δηλώσει: «δεν παρίσταμαι στο σώμα μου όπως παρίσταται ένας πλοηγός στο πλοίο, αλλά είμαι στενότατα συνδεδεμένος, και οιονεί συγχωνευμένος με αυτό, έτσι ώστε να συνθέτω ένα ενιαίο όλο μαζί του». ⁵ Και συμπυκνώνει: «ένας πληγωμένος άνθρωπος μπορεί να φωνάξει “το πόδι μου!” ενώ ο καπετάνιος θα συνεχίσει να παρακολουθεί το ρήγμα στο σκάφος του σαν κάτι που συμβαίνει έξω από τον ίδιο», κι

³ Μπόρχες Χ.-Λ. *Οι μεταμορφώσεις της χελώνας*. Μτφ, Εισαγωγή Γ.Δ. Χουρμουζιάδης. Αθήνα, Ύψιλον 1982, 52-44

⁴ Παπανικολάου Α. Εισαγωγή στο Πλάτωνος *Ρεόντων Έλεγχος* (Θεαίτητος 151d-183c). Αθήνα Εξάντας/Τρίαψις Λόγος, Αθήνα 2002, 40

⁵ Ντεκάρτ Ρ. *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*. Μτφ, σχόλια Ε. Βανταράκης. Αθήνα, Εκκρεμές 2003, 173-174

ύστερα προσθέτει: «ο Ντεκάρτ με τη θεωρία του για την *αμφισημία* (δική μου η πλαγιογράφηση) του σώματος μετατοπίστηκε στο πεδίο της φαινομενολογίας της υποκειμενικής ύπαρξης».⁶

- Όλα αυτά μας ξαναφέρνουν στην προηγούμενη συζήτηση για «τα μολύβια και τον πόνο». Να προσθέσω ακόμα ότι αυτό το καρτεσιανό φαινομενολογικό επίπεδο θεωρείται από κάποιους ότι συνηγορεί περισσότερο υπέρ της *συγχρονικής* ερμηνείας των καρτεσιανών θέσεων: η διάκριση σώματος και ψυχής βρίσκεται σε ένα επίπεδο, η σύνδεσή τους σε ένα άλλο, *ταυτόχρονα* και όχι *διαχρονικά* σαν πορεία της καρτεσιανής σκέψης από τους *Κανόνες στα Πάθη της ψυχής*.⁷

2. Αυτό ακριβώς το ανθρώπινο *υποκειμενικό* βίωμα του σώματος θέλησα να τονίσω στην πρώτη μου παρέμβαση ως αναγκαία προς συζήτηση παράμετρο του προβληματισμού μας. Την *υποκειμενικότητα*, γενικότερα, που επιχειρούν [άλλοι λένε επιτυχώς, άλλοι ανεπιτυχώς] να συλλάβουν οι λεγόμενες φυσικές επιστήμες. Η ψυχιατρική και η ψυχανάλυση το μπορούν, ιδίως η δεύτερη, καθώς έχει ως αντικείμενο αυτήν καθ' αυτήν την συγκρότηση της ανθρώπινης υποκειμενικότητας. Με τα λόγια του Αριστεΐδη Μπαλτά, ελπίζοντας ότι με την συμπύκνωση δεν θα τον απλουστεύω: «η ψυχανάλυση, η θεωρία της σε συνδυασμό με την πρακτική της, είναι σε θέση να αντιμετωπίσει στο πεδίο που είναι δικό της, δηλαδή να γνωρίσει με τη δέουσα επάρκεια, κάποια πράγματα που οι φυσικές επιστήμες καταστατικά δεν μπορούν». Η απόδειξη, και πάλι στο ...μήλο του Νεύτωνα, αλλά από την ανάποδη: ο Νεύτων αδιαφόρησε για μια σειρά ενδιαφέροντα ερωτήματα (για το χρώμα, το άρωμα, τη γεύση, την υφή, τις ποικιλίες των μήλων, κλπ) και εστίασε την προσοχή του στο γιατί τα μήλα πέφτουν αν τα αφήσεις ελεύθερα. Η φυσική δεν μπορούσε «να επιληφθεί της ενικότητας των πραγμάτων» που μπορεί να έχουν ιστορία. Η ψυχανάλυση αντιμετωπίζει τόσο την ενικότητα όσο και την ιστορία, είναι δηλαδή «σε θέση να χειριστεί πλευρές ή όψεις φαινομένων τις οποίες οι φυσικές επιστήμες είναι εγγενώς ανίκανες να αντιμετωπίσουν».⁸

Γράφει ο Αντώνης Μοσχοβάκης: «Η νοσταλγία που καταλαμβάνει [κάποιον] όταν μυρίσει μια μαντλέν μπορεί να είναι το εξαιρετικά ευχάριστο, διαφωτιστικό, συγκινητικό ή εκνευριστικό αντικείμενο της περιγραφής των πραγματικών ή φανταστικών αναμνήσεών του από ένα συγγραφέα, αλλά οι προσπάθειες του τελευταίου δεν είναι πιο κοντά στην επιστήμη από ό,τι

⁶ Azouvi F. La formation de l'individu comme sujet corporel a partir de descartes. Στο G. Gazzaniga, Ch Zarka. *L' Individu dans la pensee moderne, 17^e – 18^e siecle*. Pise, 1995, vol. 1, 153. Αναφέρεται στο Changeux J-P, Ricoeur P. ό.π., 53.

⁷ Monroy-Nars Z. Cartesian dualism and the union and body: a synchronic interpretation. 20th World Congress of Philosophy, Boston, Aug 10-15 1998, *Παιδεία*, www.bu.edu/wcp/Papers/Mode/ModeMonr.htm

⁸ Μπαλτάς Α. Είναι η ψυχανάλυση επιστήμη; *Εκ των Υστέρων* 1999, 3, 147-163

η τέχνη του μηχανικού αυτοκινήτων στη φυσική». [*Αναγκαία δική μου προσθήκη: υπάρχει πάντως μια θεωρία (που ξεχωρίζει μια επιστήμη από μια εμπειρική γνώση), αν όχι στον συγγραφέα, τουλάχιστον πίσω από την τέχνη κάποιου (επιστήμονα) που είναι σε θέση να τον ακούσει –αν υπάρξει σχετικό αίτημα– να μιλάει για μια νοσταλγία που του δημιουργεί πρόβλημα ή θέλει να «διερευνήσει»]. Γι αυτό άλλωστε, συμφωνώντας μαζί του στη γενικότερη τοποθέτηση ότι ο νους δεν βρίσκεται πέραν του φυσικού κόσμου, διαφοροποιούμαι από ένα σημείο και μετά, ακολουθώντας κάποιον παράπλευρο δρόμο, συμπορευόμενος, όπως είναι φυσικό, με τους «κλινικούς» τις παρέας, τον άλλο Θανάση και τον Κώστα Πόταγα (όχι τυχαία, έναν ψυχίατρο-ψυχαναλυτή και ένα νευρολόγο). Προσθέτω λοιπόν: ενώ στη περίπτωση π.χ. του «οξέως τρομώδους παραλήρηματος» διαπιστώνουμε την *παγκοσμιότητα* των πρόσκαιρων εκδηλώσεων μιας οξείας συγχυτικο-ονειρικής παραγωγής (π.χ. ζωοψίες, παραλήρημα απασχολήσεως) και μια συγκεκριμένη ενδογενή/εξωγενή βλαπτική επίδραση επί του ΚΝΣ, στο «σχιζοφρενικό παραλήρημα», η χρόνια παραληρητική *νοητικο-συναισθηματική* παραγωγή, ασχέτως των όποιων πιθανολογούμενων ή βέβαιων οργανικών αιτιών της, *σχετίζεται με την ιστορία του αρρώστου και εκφράζει την ανατροπή της ύπαρξής του*. Γι αυτό και τα παραληρητικά «θέματα» είναι πάντα προσωπικά, καθώς το παραλήρημα εδώ είναι «θετική» κατασκευή του υποκειμένου που επιχειρεί να διατηρήσει μια κάποια, παθολογική έστω, ψυχική ισορροπία. Ένας παραληρητικός που «αγνοεί» ότι παραληρεί αντιλαμβάνεται εύκολα ότι ένας άλλος παραληρεί.*

Και, φυσικά, συνυπογράφω την κατακλείδα του Πεφάνη (στη δευτερολογία του) για την ανάγκη μιας «παραδειγματικής μετατόπισης» την οποία μας *υποδεικνύει* και η ψυχανάλυση που, «αντιμετωπίζοντας την ενικότητα της ανθρώπινης υπόστασης, έβαλε τον δάκτυλο επί τον τύπον των ήλων όταν μας λέει πως αυτή η ενικότητα έχει ένα δομημένο ασυνείδητο. Άσχετα από τις διαμάχες για το περιεχόμενο, τη λειτουργία και τις συμπαραδηλώσεις της δομής αυτής, ένα είναι το σίγουρο. Πως η παραδοχή αυτή καθιστά έντονα προβληματική την παραγωγική συστηματοποίηση τύπου Hempel, Nagel, και μας θέτει το ζήτημα να αναζητήσουμε μορφές προτύπων που τουλάχιστον να μην αγνοούν την ύπαρξη του ασυνείδητου αυτού και τις συνέπειες που προκύπτουν».

Και ενώ εσύ αγαπητέ Ανδρέα αφιερώνεις πολλές σελίδες για να περιγράψεις παραστατικότατα το ανέφικτο της απεικονιστικής καταγραφής της «*ανεπιστόμενης υποκειμενικής ιστορίας*» ενώ ο Αντώνης Μοσχοβάκης τοποθετείται απ' τη μεριά αυτών που θεωρούν πως οι ποιότητες (qualia) της προσωπικής εμπειρίας δεν έχουν καμιά σημασία για την επιστήμη [αφθονούν, βέβαια, οι απόπειρες να τους δοθεί –επιτυχώς ή όχι, είναι άλλη ιστορία– νευροεπιστημονικό πιστοποιητικό], τελικά, η δική μου απόπειρά να δείξω ψυχιατρικά-ψυχαναλυτικά τι σημαίνουν αυτές οι αδυναμίες αλλά και τι μπορεί να σημαίνει το γεγονός ότι η

«υποκειμενικότητα» είναι *συνείδηση κάποιου πράγματος*, άρα συνδέεται αναπότρεπτα με τους νόμους της αντικειμενικότητας που συγκροτεί (άποψη του Brentano που μας θυμίζει ο Henri Ey⁹), πέρασε μάλλον απαρατήρητη κι αυτό είναι δική μου ευθύνη. Κάποιες φορές, όμως, φίλε μου οι θέσεις μου *παρ-εξηγήθηκαν*.

- **Παρεξήγηση 1^η**

[«θα διαφωνήσω, λες, με την πρόταση του φίλου μου Καράβατου ότι ο Σωκράτης θα έτεινε “ευήκοον το ους” στο τραγούδι των σειρήνων της σύγχρονης νευροεπιστήμης»].

Όχι, λάθος. Προσπερνάω το μονόπλευρο τραγούδι, όσο θελκτικό κι αν παρουσιάζεται. Δήλωσα πως θέλω να ακούσω τον *διάλογο μεταξύ νευροεπιστήμης και ψυχανάλυσης*, χωρίς εκατέρωθεν αλαζονείες, μπας και καταφέρουμε να προσεγγίσουμε κάπως την *αμφίπλευρη* κατάσταση των πραγμάτων.

- **Παρεξήγηση 2^η**

[«μου φαίνεται, που λες Θανάση, ότι απόπειρες σαν κι αυτή του Angelergues να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ εμπειριών και εγκεφαλικών διεργασιών με *αφορισμούς* όπως αυτόν που χρησιμοποιείς ως προμετωπίδα στο κείμενό σου, ή με όρους όπως «δυναδικότητα» που υποτίθεται σημασιοδοτεί κάτι αλλιώτικο απ’ τον όρο «δυσίσμός», θα φάνταζαν στον Σωκράτη *σοφιστικά λογοπαίγνια* στο μέτρο που ο κάθε όρος, η κάθε έκφραση, είχε περισσότερα του ενός και αλλοπρόσαλλα νοήματα. Και πολύ φοβούμαι ότι ο όρος «δυναδικότητα» ή ο *αφορισμός* «κανένα ανθρώπινο ον δεν γνωρίζει τον κόσμο μόνον με τη συνείδησή του, μόνο με τις πληροφορίες που δέχεται» επιδέχονται εναλλακτικές και μάλιστα *εκ διαμέτρου αντίθετες ερμηνείες*»].

1. Τα τσιτάτα απλώς προετοιμάζουν ή συμπτωνώνουν. Όχι τυχαία λοιπόν, το πρώτο «*αρνητικό*» τσιτάτο συμπληρώθηκε από ένα δεύτερο, *θετικό*, του ψυχαναλυτή Lebivici, τον οποίο επικαλείται ο Angelergues, για να υποστηρίξει ότι ο ψυχισμός *εμπεριέχει ΚΑΙ ασυνείδητες πτυχές που συμμετέχουν στη «γνώση» του κόσμου*· κάτι περισσότερο, για να υποστηρίξει ότι ο άνθρωπος δεν είναι *παθητικός* αποδέκτης πληροφοριών αλλά *ενεργητικότερο δρων υποκείμενο* που διαμορφώνει τις ψυχικές «*αναπαραστάσεις*» του, αυτές για τις οποίες –*όπως τόνισα στην πρώτη μου παρέμβαση*– ο βιολόγος J.-D. Vincent χρησιμοποιεί τον αξιοπρόσεκτο νεολογισμό *representactions* (αναπαρα-*δράσεις*, θα λέγαμε εμείς) για να τονίσει ότι δεν πρέπει να βλέπουμε τις αναπαραστάσεις (αυτό το ιδιαίτερα σημαντικό εγκεφαλικό «*έργο*» που εξασφαλίζεται από την

⁹ Ey H. *La conscience*. Paris, PUF 21968

πλαστικότητα των συνάψεων) ανεξάρτητα από τις ανθρώπινες πράξεις που παίζουν καθοριστικό ρόλο στην *επιγενετική* δόμηση της συμπεριφοράς. Όλα αυτά έχουν τον αντίκτυπό τους στις προτεινόμενες θεραπευτικές προσεγγίσεις, τις οποίες έφερε στη συζήτηση ο Κούβελας, δευτερολογώντας. Προσοχή: μια ψυχοσωματική κατάσταση που εκδηλώνεται ως δυσχέρεια ή και αδυναμία «διανοητικοποίησης», προσεγγίζεται αποτελεσματικά, όχι τόσο ψυχαναλυτικά, όσο με σωματική χαλάρωση.

2. Θα συμφωνήσω μαζί σου όταν επισημαίνεις τους κινδύνους από τα «αλλοπρόσαλλα» νοήματα που δίνονται πολλές φορές στους όρους: η χρήση της κβαντομηχανικής για την υποστήριξη των ποικίλων παραψυχολογιών είναι ένα παράδειγμα, άλλο παράδειγμα αποτελεί η ανάλογη μεταχείριση της νευροψυχολογίας, της ημισφαιρικής εξειδίκευσης και των πορισμάτων του split brain ιδιαίτερα. Έχω αναφερθεί στο θέμα αυτό ήδη από το 1999, στον πρόλογο που έγραψα για την ελληνική έκδοση της *Ιστορίας της Φρενολογίας* του Georges Lanteri-Laura.¹⁰ Να προσθέσω εδώ ότι πρόσφατα «κυκλοφόρησε» και ο όρος *παρα-νευροεπιστήμη* (κατά το παρα-ψυχολογία) το ευρύτατο, σήμερα, θεματολογικό πεδίο των νευροεπιστημών δημιουργεί το «κατάλληλο» έδαφος για την ανάπτυξή της.¹¹ Δεν συμφωνώ όμως όταν θεωρείς απλό «σόφισμα» την προτίμηση του Angelergues για τη λέξη *δυναδικότητα* στη θέση της λέξης *δυϊσμός*. Αυτός γράφει: «λέω βέβαια *δυναδικότητα* και όχι *δυϊσμό* που είναι εντελώς *άλλο* πράγμα» και εξηγεί παρακάτω: «η δυναδικότητα ορίζει το διπλό καθ' αυτό, την *συνύπαρξη* δύο στοιχείων διαφορετικής φύσης, με γνωστότερο παράδειγμα στην επιστήμη την δυναδικότητα σωματιδίου-κύματος της κβαντομηχανικής (...). Πρόκειται για παράδοξο και, στην επιστήμη, το παράδοξο είναι αξιοπρόσεκτο εργαλείο σκέψης ενώ ο *δυϊσμός*, που είναι αξίωμα και όχι παράδοξο, γίνεται απλό εργαλείο δημιουργίας δογματισμού». Η γνωστή έννοια της *συμπληρωματικότητας*, που εμπεριέχει (κατά τον Bohr) και την έννοια της *αντίφασης*, έστω κι αν δεν τυχαίνει γενικής αποδοχής, ενισχύει νομίζω την επιλογή του Angelergues. Είναι αλήθεια ότι οι Γάλλοι χρησιμοποιούν αδιακρίτως και τις δύο λέξεις (*dualité, dualisme*) για να αναφερθούν στο

¹⁰ Καράβατος Α. Περί φρενολογίας σήμερα. Πρόλογος στο Λαντερί-Λορά *Ιστορία της φρενολογίας*. Μτφ Κ. Πόταγας. Αθήνα, Εξάντας/Τρίαμης Λόγος, 1999

¹¹ Kirkland K. Paraneuroscience? *Skeptical Inquirer* 2000, 24, 3, 40-43 (www.findarticles.com)

παράδοξο της κβαντομηχανικής [πληροφορούμαι όμως ότι «ο *δυϊσμός* σωματίδιο-κύμα ξεπεράστηκε χάρη σε πρόσφατα πειράματα που προτείνουν ένα συνεχές ανάμεσα στα δύο αυτά άκρα»¹²]. Παράδοξο για την κοινή λογική, όχι για τους πρωτεργάτες της, όπως αναφέρει στο περί *Ρεόντων*: δεν είναι καθόλου παράξενο «εάν κάτι, το οποίο, πριν μετρηθεί κι έτσι μορφοποιηθεί και τεκμηριωθεί είναι εντελώς αόριστο, αποκτήσει τη μορφή *σωματιδίου* όταν προκύψει από τον άλφα τρόπο μετρήσεως, και τη μορφή *κύματος* όταν προκύψει από τον βήτα». Ο μύθος του Lafontaine, που ανέφερα στην πρώτη μου παρέμβαση, το περιγράφει παραστατικότερα. Ο Angelergues «μεταφέρει» το σχήμα αυτό, ρητά ή υπόρητα, σε πολλές από τις *δυναδικότητες* που συναντά εκθέτοντας τον *Ψυχικό Άνθρωπο*: π.χ. ηδονή-οδύνη, συνειδητό-ασυνείδητο, αντίληψη-ψευδαίσθηση, ενώ είναι αντίθετος στον *δυϊσμό* των ενορμήσεων ζωής και θανάτου (προτιμητέος εδώ ο όρος ένστικτα, λέει), που στεριώνει την έννοια της ενόρμησης η οποία, κατά τον Hochmann, δεν είναι άλλο παρά ένας «αμφίπλευρος Ιανός» (μια δυναδικότητα ακόμη), ένας «βιολογικός αυτοματισμός στην υπηρεσία μιας προθετικότητας».¹³

- **Πρόσθετη διευκρίνιση**

Ο Angelergues είναι από τους σημαντικότερους Γάλλους ψυχιάτρους, συνεργάτης του αείμνηστου Henri Hecquen de Tilly στη ανάδειξη της σύγχρονης νευροψυχολογίας και καλός κριτικός γνώστης της ψυχανάλυσης. Ο Etienne Klein, από τον οποίο αντλεί το επιχείρημα της *δυναδικότητας*, είναι φυσικός που εργάζεται στο Ευρωπαϊκό Κέντρο για την Πυρηνική Έρευνα της Γενεύης.

ΜΕΡΟΣ Β΄

Έχω αρχίσει ήδη να απαντώ σε ερωτήσεις (είτε με αφορούν άμεσα είτε όχι) και, φυσικά, θα συνεχίσω, αφού σταθώ πρώτα σε δύο παρατηρήσεις. Ενδιαμέσως θα προσθέτω ό,τι κατά τη γνώμη μου προωθεί την συζήτηση που αρχίσαμε εδώ και καιρό.

¹² Auletta G. Systemes, individuelle, correlations et relativisme ontologique en mecanique quntique. Στο *Seminaire Arguments transcendants en philosophie de la physique*. Paris 5 Oct 2001, perso.wanadoo.fr/michel.bitbol/seminaire4R.html

¹³ Hochmann J. Argumants pour un dualisme methodologique. Στο *Psychanalyse, neurosciences, cognitivismes, Debats de psychanalyse. Monographies de la Revue Francaise de Psychanalyse*, Paris, PUF 1996, 51-60

1. Γράφει η Ελένη Σαββάκη στη δευτερολογία της: «Πέραν της ασάφειας όρων, το τι είναι λογικά πιθανό και το τι κάνει νόημα ως διατύπωση δυσκολεύει ιδιαίτερα όσους από εμάς είναι επαγγελματίες νευροεπιστήμονες, προφανώς επειδή η δουλειά που μάθαμε να κάνουμε είναι η έρευνα του εμπειρικά πραγματικού ή του αληθινού (που εν προκειμένω θα ήταν η έρευνα των νευρωνικών σύστοιχων κάποιων συνειδητών συμπεριφορών) και *όχι η αποσαφήνιση φιλοσοφικών εννοιών*».
2. Διαφορετικά βλέπει τα πράγματα ο Παναγιώτης Πεφάνης: «Θεωρώ την πλήρη εξουδετέρωση αυτών των εμποδίων ανέφικτη, για λόγους που έχω αναπτύξει στην πρώτη απάντηση και συμπυκνώνονται στην άποψη πως δεν είναι δυνατό να δοθεί απάντηση σε ένα ερώτημα τέτοιου τύπου όπως αυτό που μας απασχολεί, *που να μην περιέχει συνιστώσα φιλοσοφική-ιδεολογική, και μάλιστα αυθόρμητη προσωπική φιλοσοφία*». Γι αυτό και προτείνει «ένα μετριοπαθέστερο στόχο, δηλαδή να αποκτήσουμε όλοι επίγνωση της *προκατάληψης* που εμπεριέχεται σε απόψεις μας που ίσως θεωρούμε πως έχουν μόνο ‘καθαρά επιστημονικό’ υπόβαθρο».

Συμφωνώντας με τον δεύτερο, θεωρώ πως θα ήταν χρήσιμο να συνεχίσουμε τη συζήτηση και προς την κατεύθυνση που προτείνει. Θα προσθέσω και τον ακόλουθο προβληματισμό: η συζήτηση θα μπορούσε ενδεχομένως να γίνει ευκολότερη εάν διασαφηνίζαμε ρητά ότι το *κεντρικό* μας πρόβλημά είναι η *ανθρώπινη* συνείδηση και όχι η συνείδηση γενικώς. Τούτο, όχι μόνο δεν αποκλείει την *φυλογενετική* της προσέγγιση, ίσα-ίσα την εντάσσει οργανικά στον όλο προβληματισμό [προϋπόθεση, φυσικά, η αποδοχή του εξελικτισμού]. Όσο κι αν συμφωνεί κανείς [λίγο ή πολύ] με τον Πεφάνη όταν λέει (στη δευτερολογία του) «ότι όχι μόνο δεν μπορούμε να επιτύχουμε αυστηρή και οριστική περιχαράκωση της έννοιας της συνείδησης αλλά και δεν είναι αναγκαία μια στόχευση προς αυτή την κατεύθυνση», η πρότασή μου, πιστεύω, θα καθιστούσε σαφέστερο το πεδίο της συζήτησής μας, στην οποία η Ελένη Σαββάκη εντοπίζει και ένα άλλο βασικό πρόβλημα, την «έλλειψη κοινής εννοιακής αναφοράς σχετικά με τον όρο *συνείδηση*. Αν δεν πρόκειται για απλή ιδεοληψία μου, λέει, και αν ισχύει ότι η έννοια *συνείδηση* δηλαδή το κεντρικό θέμα που διαπραγματευόμαστε έχει διαφορετικό περιεχόμενο για καθένα από τους συνομιλητές, τότε ο ιστότοπος του συμποσίου μας πρέπει να θυμίζει *ΠΥΡΓΟ ΒΑΒΕΛ*.

Συμφωνώ μαζί της αλλά παρακαλώ να πάρουμε την *καλή εκδοχή της Βαβέλ*, γιατί υπάρχει και τέτοια: οι απόγονοι του Νώε μπορεί να μην πλησίασαν το Θεό, όπως στόχευαν, πλην όμως δημιούργησαν τον γλωσσικό ΠΛΟΥΤΟ που μάλλον κινδυνεύει σήμερα, όσο και ο πολιτισμικός ανάλογος πλούτος που συνδέεται μαζί του.

Όσο σημαντική μπορεί να είναι η ανεύρεση μιας κοινής γλώσσας στους επιστημονικούς (και όχι μόνο) κύκλους [συνήθως πρόκειται για κυριαρχική επιβολή, Βλ. τον (χρήσιμο) «ιμπεριαλισμό» της αγγλικής] άλλο τόσο είναι σημαντική η διατήρηση της ...βιοποικιλότητας στον τομέα των γλωσσών γενικώς αλλά και των επιστημονικών γλωσσών, ειδικότερα. Για πολλούς και λίαν σημαντικούς λόγους που δεν είναι του παρόντος, αλλά και για να μπορέσει να απαντηθεί στα καθ' ημάς το ερώτημα που μάλλον ρητορικά θέτει η Ελένη για να δείξει έμπρακτα τη Βαβέλ μας: «το νοητικό ασυνείδητο στη γνωσιακή επιστήμη, το οποίο θεωρείται απρόσιτο, είναι άλλο από το Φροϋδικό ασυνείδητο, που θεωρείται δυσπρόσιτο;». Όντως, *άλλο το ένα και άλλο το άλλο*, πλην όμως ο ψυχαναλυτής Michel Neyraut βρίσκει γόνιμες τις αντιλήψεις του Edelman για τη μνήμη (δεν είναι πιστό αντίγραφο, δεν είναι ίχνος που κωδικοποιήθηκε για να αναπαραστήσει ένα αντικείμενο, δεν είναι ακριβής αλλά διαθέτει απεριόριστες ικανότητες γενίκευσης, δεν ταυτίζεται με τους μηχανισμούς της –π.χ. τις συναπτικές τροποποιήσεις) προκειμένου να αναφερθεί στην «ασυνείδητη μνήμη» με φροϋδικούς όρους και να φέρει στο προσκήνιο γενικότερες έννοιες [όπως: «δεν υπάρχει γνώση χωρίς παραγνώριση, δεν υπάρχει βεβαίωση χωρίς άρνηση»] για να καταλήξει στη διαπίστωση ότι οι σύγχρονες νευροβιολογικές γνώσεις για τη συνείδηση επαναφέρουν και το ερώτημα εάν για την εξελικτική της ανάδυση δεν ήταν αναγκαία η οργάνωση μιας ασυνείδητης μνήμης.¹⁴ «Η αιτιακή κανονικότητα που αναζητείται, λέει ο Πεφάνης, μπορεί να συλληφθεί για το ίδιο φαινόμενο σε διάφορα επίπεδα λεπτομέρειας με διαφορετικές θεωρίες».

Δεν πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι η ψυχανάλυση (ιδίως της χώρας του *υπαρκτού φροϋδισμού*, κατά Τζαβάρρα) υπέπεσε κατά το παρελθόν στο αλαζονικό «αμάρτημα» να θέλει να έχει τον πρώτο και τον τελευταίο λόγο επί παντός του επιστητού, όπως ακριβώς τώρα συμβαίνει με τις νευροεπιστήμες και τη γνωστική ψυχολογία. Σήμερα η ψυχανάλυση αρχίζει να συνδιαλέγεται με τις νευροεπιστήμες, τουλάχιστον με ένα μέρος τους. Στη Γαλλία, για παράδειγμα, οι ψυχαναλυτές βρίσκουν πιο εύκολα τους συνομιλητές τους στην πλευρά της γενικής βιολογίας, όπως ο Atlan, ο αείμνηστος Varela, παρά στη πλευρά των νευροβιολόγων, με μερικές βέβαια εξαιρέσεις όπως ο Alain Prochiantz και ο Jean-Didier Vincent¹⁵. Όπως παρατηρούσαν από παλιά ο Hochmann και ο Jeannerod, ο σύγχρονος και ελκυστικός «νευρωνικός δαρβινισμός» του Edelman αντιτάσσεται στον στατικό φορμαλισμό του Changeux και «συνδιαλέγεται με έναν φροϋδισμό ο οποίος δεν ακινητοποιεί τους ψυχικούς μηχανισμούς σε

¹⁴ Neyraut M. La memoire inconsciente comme limite epistemologique, ό.π., 43-50

¹⁵ Green A. Philosophie de l' esprit et psychanalyse, ό.π., 13-25.

παγιωμένα όργανα».¹⁶ Δεν τους ακινητοποιεί, φυσικά, και η σύγχρονη νευροεπιστήμη. Όσα ακολουθούν απαντούν και στο ερώτημα του Πεφάνη περί αβεβαιότητας.

Θα συμπυκνώσω εδώ αναγκαστικά και παραπέμπω για λεπτομέρειες στη εισαγωγή μου που δημοσιεύεται στην ελληνική έκδοση των *Αφασιών* του Φρόντ¹⁷:

- Η εγκεφαλική δομή δεν είναι σταθερή, αμετάβλητη αλλά τροποποιούμενη στη διάρκεια μιας διαδικασίας μάθησης. Κανείς μέχρι σήμερα δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι ο ώριμος, τουλάχιστον, εγκέφαλος διαθέτει σταθερή και γενετικά απολύτως εξειδικευμένη δομή. Μια διαδικασία πληροφόρησης, όπως η αντίληψη, είναι ευκίνητη, δυναμική, ασταθής. Άλλωστε, το περιεχόμενο των (ψυχονοητικών) φαινομένων εξακολουθεί να είναι ιδιαίτερα προσωπικό.¹⁸
- Η μετα-ανάλυση των πολύπλοκων διαγραμμάτων «που ανοίγουν ένα παράθυρο στο πνεύμα ή το νου» είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική για το είδος των εντοπίσεων που καταγράφονται: διαπιστώνεται ένα ευρύ continuum, από το πιο εντοπισμένο και εξειδικευμένο μέχρι το πλέον *ισοδύναμο*, κατά την έννοια του Lashley, όπου όλα συμμετέχουν σε όλα. Ενδιαμέσως υπάρχουν τόσο η *συνέλευση* (η λειτουργία κατανέμεται σε πολλές περιοχές), όσο και οι *πολυλειτουργικές* περιοχές (άλλοτε εξυπηρετούν μια λειτουργία, άλλοτε μια άλλη). Ένας «στόχος» επιτυγχάνεται από 3, κατά μέσο όρο, περιοχές Brodmann (μερικοί, μέχρι και από 8), ενώ η κάθε περιοχή Brodmann εξυπηρετεί κατά μέσο όρο 3,42 «στόχους», με μέγιστο τους 19. Κάθε συμπερασματική πρόταση του τύπου «το (νευρωνικό) υποδίκτυο S στηρίζει τη λειτουργία f» πρέπει να την αντικαθιστούμε με την πρόταση «το (νευρωνικό) υποδίκτυο S στηρίζει τη λειτουργία f, μεταξύ άλλων».¹⁹
- Πρόσθεσε, φίλε Παναγιώτη, σε όλα αυτά και την *πλαστικότητα* του ΚΝΣ

Όλα αυτά συμπυκνώνονται στην απόφαση που διατυπώνει επιγραμματικά ο Alain Prochiantz στο θαυμάσιο βιβλιαράκι του *Η Βιολογία στο Μπουντουάρ*, το οποίο συνιστώ εκθύμως σε κάθε επιστήμονα: «“αν ο εγκέφαλος εκκρίνει τη σκέψη όπως το ήπαρ τη χολή”, αυτό συμβαίνει

¹⁶ Hochmann J, Jeannerod M. *Esprit ou es-tu? Psychanalyse et Neurosciences*, Paris, Ed. O. Jacob 1991, 70-71

¹⁷ Καράβατος Α. Ο Freud και οι «diagram-makers» του 19^{ου} αιώνα. Στο Freud S. *Για την ερμηνεία των Αφασιών*. Μτφ Α. & Κ. Ποταγα, Εισαγωγικά κείμενα Κ. Πόταγα, Θ. Καράβατου, Θ. Τζαβάρα. *Εξάντας/Τρίαψις Λόγος* 2002, 37-63

¹⁸ Cela-Conde CJ, Marty G. Mind architecture and brain architecture. On the claims made for a general synthetic model of consciousness. *Biology and Philosophy* 1997, 12, 327-340

¹⁹ Lloyd D. Terra cognita: from functional neuroimaging to the map of the mind. *Brain and Mind* 2000, 1, 93-116

ακριβώς επειδή –μέσα στα όρια που τίθενται από το είδος– η σκέψη επίσης εκκρίνει τον εγκέφαλο». Είναι υλισμός «να αποδέχεσαι πως η δόμηση του εγκεφάλου είναι επίσης ατομική».²⁰

Στα καθ' ημάς τώρα: η Βαβέλ των γλωσσών όλων ημών των ερευνητών, κλινικών, θεωρητικών, εργαστηριακών, νευροεπιστημόνων, νευρολόγων, ψυχιάτρων, ψυχαναλυτών, φαρμακολόγων, φυσικών, ιστορικών, επιστημολόγων, θετικιστών, μεταφυσικών, αγνωστικιστών, υλιστών, μονιστών, δυϊστών (με τις αποχρώσεις και τους συνδυασμούς τους) δεν είναι προς κακοφανισμό αλλά πλεονέκτημα. Για να ακούσει, τουλάχιστον, ο καθένας τη γλώσσα του άλλου, να μάθει από αυτή (όχι να τη μάθει), για τον απλούστατο λόγο ότι το «εμπειρικά πραγματικό, το αληθινό» βρίσκεται στον *πολυδιάστατο* άνθρωπο (άλλη «προκατάληψη» μου) και όχι *αποκλειστικά* στα νευρωνικά κυκλώματά του. Για να καταπιαστούμε αποτελεσματικότερα με τα κομμάτια του παζλ άνθρωπος:

«Γνωρίζουμε, έγραφε ο Edgar Morin, ότι είμαστε ζώα θηλαστικά, της τάξης των πρωτευόντων, της οικογένειας των ανθρωποειδών, του γένους *homo*, του είδους *sapiens*, ότι το σώμα μας είναι μηχανή 30 δις κυττάρων, που συγκροτήθηκε στη διάρκεια της μακράς φυσικής εξέλιξης 2-4 δις χρόνων, ότι ο εγκέφαλος με τον οποίο σκεφτόμαστε, το στόμα με το οποίο μιλούμε, το χέρι με το οποίο γράφουμε είναι βιολογικά όργανα. Αυτή η γνώση όμως είναι εξίσου αδρανής γνώση με εκείνη που μας πληροφορεί πως ο οργανισμός μας συγκροτείται από άνθρακα, υδρογόνο, οξυγόνο και άζωτο. [...] Μας χρειάζεται να συνδέσουμε τον έμφρονα άνθρωπο (*sapiens*) με τον ά-νοο άνθρωπο (*demens*), τον άνθρωπο παραγωγό, τον άνθρωπο τεχνικό, τον κατασκευαστή άνθρωπο, τον αγχώδη άνθρωπο, τον ηδονικό άνθρωπο, τον εκστατικό άνθρωπο, τον τραγουδιστή και χορευτή άνθρωπο, τον ασταθή άνθρωπο, τον υποκειμενικό άνθρωπο, τον φαντασιακό άνθρωπο, τον μυθολογικό άνθρωπο, τον κριτικό άνθρωπο, τον νευρωτικό άνθρωπο, τον ερωτικό άνθρωπο, τον λάγνο άνθρωπο, τον καταστροφικό άνθρωπο, τον συνειδητό άνθρωπο, τον ασυνείδητο άνθρωπο, τον μαγικό άνθρωπο, τον ορθολογούντα άνθρωπο. Όλους αυτούς να τους συνδέσουμε σε ένα πολυεπίπεδο πρόσωπο όπου ο ανθρωποειδής μετατρέπεται οριστικά σε άνθρωπο».²¹

Από τη μεριά μου θα πρότεινα [απαντώντας και στο Στέλιο Κερασίδη, που μας ρωτάει για το περιεχόμενο του όρου συνείδηση] να σταθούμε στο γεγονός ότι ΕΙΝΑΙ ΑΔΥΝΑΤΟ να μιλήσουμε για την *συνείδηση του ανθρώπου* χωρίς να αναφερθούμε και στο (φροϋδικό) *ασυνείδητό* του και στην ανθρώπινη *γλώσσα* που βρίσκεται *ανάμεσά* τους.

²⁰ Prochiantz A.H *Βιολογία στο Μπουντουάρ*. Αθήνα, Κάτοπτρο 1977, 140

²¹ Morin E. *Le paradigme perdu: la nature humaine*. Paris, Seuil 1973, 19, 164

ΜΕΡΟΣ Γ΄

Θα καταφύγω και πάλι στον παλαιόμαχο ψυχίατρο και νευροψυχολόγο René Angelergues: η γλώσσα προέρχεται από την *κραυγή* μέσω αυτής, η συγκίνηση που γεννιέται εντός των ανθρώπινων ψυχικών σχέσεων, επιτρέπει την απάντηση στην αναγκαιότητα – επιθυμία και ανάγκη ταυτόχρονα – μιας επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων». ²²

Ο Πολιτισμός θεμελιώθηκε πάνω στη διαφορά με τη Φύση και ο συμβολισμός, επέτρεψε τη δημιουργία μιας απόστασης από τα πράγματα. Η λέξη λειτουργεί στη θέση του πράγματος, καλύπτει την απουσία αλλά όχι την αμεσότητα. «Εύχρηστη και συνάμα ελλιπής», κατά την έκφραση του Γιώργου Χειμωνά, ²³ αυτό είναι η λέξη. Αν ο άνθρωπος ξέφυγε από τη μονοκρατορία των εξαρτημένων αντανεκλαστικών του, αυτό έγινε μέσω της δυνατότητας όχι απλώς να σημάνει αλλά να συμβολίσει – να αναπαραστήσει – τα πράγματα με λέξεις. Με τη γλώσσα κάτι κερδίζεις, κάτι χάνεις. Η ίδια η πορεία του ανθρώπου προς την «ελευθερία» της πολιτισμικής του ανέλιξης προέκυψε αναλλώμασι της βιολογικής του ασφάλειας. Διότι το «βιολογικό» παρέχει όντως ασφάλεια, εις βάρος όμως της ελευθερίας. ²⁴

Το ζώο, κατά τον Thorndike, «δεν σκέπτεται καθόλου πάνω σ' αυτό, απλώς σκέφτεται αυτό». ²⁵ Έτσι, η γλώσσα οργανώνει τον ανθρώπινο *ψυχισμό*, καλύπτοντας την απουσία, επιτρέποντας τη γνώση του χρόνου, δηλαδή της *ιστορίας*. Το έγραφε από παλιά ο Nietzsche: «το ζώο ζει, πράγματι, κατά έναν μη ιστορικό τρόπο» ²⁶ και το προσδιόριζε πιο συγκεκριμένα ο βιολόγος Dobzhansky: «ο άνθρωπος έχει ταυτόχρονα μια *φύση* και μια *ιστορία*. Η εξέλιξη του ανθρώπου διαθέτει δύο συνισταμένες, μια βιολογική ή οργανική και μια πολιτισμική ή υπερ-οργανική. Αυτές οι συνισταμένες δεν αποκλείουν η μια την άλλη ούτε είναι ανεξάρτητες: σχετίζονται μεταξύ τους και αλληλοενισχύονται. Η εξέλιξή μας δεν μπορεί να κατανοηθεί ως αμιγώς βιολογική διαδικασία ούτε βέβαια να περιγραφεί ως πολιτισμική ιστορία. Μεταξύ των βιολογικών και πολιτισμικών φαινομένων ασκείται διαντίδραση από την οποία προκύπτει η εξέλιξη του ανθρώπου». ²⁷

Ιδού, λοιπόν, το εργαλείο της αυτοκατασκευής του ανθρώπου: η *γλώσσα* ένας ολιστικός *δείκτης* μιας βιούμενης εμπειρίας, κατά τον Peirce, που γίνεται αναλυτικό *σύμβολο*, μέσω της διαδικασίας αφαίρεσης και γενίκευσης, δηλαδή μια ψυχρή και αποστασιοποιημένη συμβολική σήμανση της πραγματικότητας, που χαρακτηρίζεται από την *αυθαιρεσία* της συγκρότησής του.

²² Angelergues R. *L'Homme Psychique*. Paris, Calman Levy 1993

²³ Χειμωνάς Γ. *Εξι μαθήματα για το λόγο*. Αθήνα, Υψίλον 1984

²⁴ Rufie J. *De la biologie a la culture*. Αθήνα, Flammarion 1976

²⁵ Thorndike E. *Animal Intelligence*. Macmillan 1911. Αναφέρεται στο, Ernst Casirer, *Δοκίμιο για τον άνθρωπο. Εισαγωγή στη φιλοσοφία του ανθρώπινου πολιτισμού*. Αθήνα, Κάλβος 1972

²⁶ Nietzsche F. *Considerations inactuelles I et II*, Paris, Gallimard 1990

²⁷ Dobzhansky T. *L'Homme en evolution*. Flammarion 1992

Μετά το «έλλειμμα» στον βιολογικό εξοπλισμό του νεογέννητου, που έχω ήδη αναφέρει στην πρώτη μου παρέμβαση και στο οποίο θα επανέλθω για να απαντήσω στη σχετική ερώτηση του Παναγιώτη Πεφάνη, να και μια «αυθαιρεσία», ένα άλλο μεγάλο πλεονέκτημα του ανθρώπου καθώς επιτρέπει τη λεγόμενη *διπλή διάρθρωση*, τον συνδυασμό ελαχίστων, χωρίς νόημα, μονάδων (τα φωνήματα) για τον σχηματισμό μονάδων ήχου που έχουν αυτό ή το άλλο νόημα (τα μορφήματα), που είναι αναλυτικές ανακλάσεις της εμπειρίας.

Ασφαλώς και δεν είναι απαραίτητη η γλώσσα «για τη δημιουργία εννοιών και για την κατοχή συνείδησης», όπως τονίζει η Ελένη Σαββάκη και στην πρώτη και τη δεύτερη παρέμβασή της. Δημιουργεί όμως ένα μοναδικά μεγάλο πλεονέκτημα. Πού το πλεονέκτημα και γιατί μεγάλο; Το έχω ήδη αναφέρει. Βρίσκεται στην απόσταση της λέξης από τα πράγματα. Σ' αυτό που, κατά τον Bickerton, δημιουργεί η γλώσσα, δηλαδή στην προστατευτική «πράσινη γραμμή» [buffer zone] ανάμεσα στον άνθρωπο και στην πραγματικότητα, κάτι που δεν υπάρχει στον υπόλοιπο ζωικό κόσμο. Το πλεονέκτημα είναι μεγάλο, διότι δημιουργείται έτσι το «παράδοξο της συνειδητότητας», δηλαδή –αντιστρέφοντας ελαφρώς τη διατύπωσή του ίδιου συγγραφέα– «όσο περισσότερα στρώματα επεξεργασίας χωρίζουν ένα είδος από τον κόσμο τόσο περισσότερη συνειδητότητα διαθέτει».²⁸ Κάτι παραπάνω: εργαλείο που οργανώνει την *υποκειμενικότητα*, όντας ταυτόχρονα κώδικας επικοινωνίας με τον άλλο. Αυτός ο άλλος, μια συνθήκη *sine qua non* για να υπάρξει ο άνθρωπος ως [ελλειμματικό ή διχασμένο] υποκείμενο. Υποκείμενο που (μπορεί να) είναι ταυτόχρονα και *κοινωνικό άτομο* καθώς, μέσα από την κοινωνικότητα, αποφεύγεται ο αυτιστικός εγκλεισμός του στην απόλυτη ενδουποκειμενική επικοινωνία με την επιθυμία, την *ψύχωση*.

Ήδη διαφαίνεται και η απάντησή μου στην 1^η ερώτηση που μου απευθύνει ο Παναγιώτης Πεφάνης: Ποιο το συγκεκριμένο περιεχόμενο της ανθρώπινης ελλειμματικότητας; Αφορά σωματική λειτουργία, νοητικές και ψυχικές διεργασίες, ανθρώπινες σχέσεις, ή όλα αυτά σε αλληλεπίδραση; Οι ψευδαισθήσεις αποτελούν μια από τις εκφράσεις της; Πρώτα για το «έλλειμμα», κατόπιν για τις «ψευδαισθήσεις».

Μερικοί αριθμοί²⁹: στη γέννηση ο εγκέφαλος του νεογνού αντιπροσωπεύει το 25,5% του όγκου του εγκεφάλου στον ενήλικα. Στον χιμπατζή ήδη το 62,5%. Στον άνθρωπο ακόμη και μέχρι τα 19 του χρόνια δεν έχει καλυφθεί το 100% του εγκεφάλου του ενήλικα. Το έλλειμμα είναι της τάξης του 3,3%. Υπ' αυτήν την έννοια κάθε νεογνό γεννιέται (φυσιολογικά) *πρόωρο*. Η

²⁸ Bickerton D. *Language and human behavior*. London, UCL Press 1995, [56, 58, 86]. Αναφέρεται στο Χρηστίδης Α-Φ. *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές. έως την ύστερη αρχαιότητα*. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 2001, 24

²⁹ Τζαβάρας Θ. Χαρακτηρίζεται η εφηβεία (και) από νευροψυχολογικές αλλαγές; Στο, *Κείμενα Νευρο-Ψυχολογίας*. Εκδ. Συγχρονα Θέματα, Θεσ/νίκη 1987, 81-88

ελλειμματικότητα δεν αφορά στα νευρικά κύτταρα (αυτά δημιουργούνται όλα τους κατά την ενδομήτριο ζωή) αλλά σε άλλες, κυτταρικές (νευρογλοιακά κύτταρα) ή βιοχημικές (μυελνική μονωτική θήκη των νευραξόνων), δομές. Επιπρόσθετα, οι συνάψεις και τα νευρωνικά δίκτυα αρχικά αυξάνουν κι ύστερα μειώνονται μέσω «νευρωνικής φυσικής επιλογής». Η εγκεφαλική δομή του ανθρώπου ολοκληρώνεται αρκετά μετά τη γέννηση³⁰. Αυτή η βιολογική ανωριμότητα του ανθρώπινου βρέφους αποτελεί μια βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη ανθρώπινου ψυχισμού. Διότι, η ωρίμανση και η κάλυψη της βιολογικής ελλειμματικότητας θα γίνει, όχι απλώς εντός ενός περιβάλλοντος αλλά εντός ενός κόσμου, μέσα στην ανθρώπινη κοινωνία που διαθέτει λόγο, απέναντι σε έναν άλλον. Εδώ ακριβώς βρίσκεται η ιδιαιτερότητα του ανθρώπου: στη «χαλάρωση» (κατά την έκφραση του F. Jacob³¹) της κληρονομικότητάς του, που επιτρέπει αυτός ο ειδικός τρόπος ωρίμανσης και οργάνωσης του νευρικού του συστήματος. Η πορεία αυτή συνυφαίνεται με την ανάδυση του κοινωνικο-πολιτισμικού φαινομένου εντός του οποίου κυρίαρχα στοιχεία είναι η κατασκευή εργαλείων, οι κοινωνικές επικοινωνίες και ανταλλαγές, κυρίως δε η συμβολική λειτουργία της γλώσσας. Ανωτερότητα και ευθραστότητα. Όπως το τίμημα της οργάνωσης της ζωής σε κύτταρο είναι ο θάνατος, έτσι και το τίμημα της ανέλιξης του ανθρώπου είναι η τρέλα, το όριο της ελευθερίας του.

Βιολογική κάλυψη της ελλειμματικότητας αλλά και ψυχικός διχασμός: ΣΥΝΕΙΔΗΤΟ-ΑΣΥΝΕΙΔΗΤΟ. Ο Henri Ey, προτιμούσε να αναφέρεται στο *συνειδησιακό πεδίο* –όχι στη συνείδηση, τίτλο εντούτοις ενός θαυμάσιου βιβλίου του που προανέφερα [Βλ υποσ. 9] και απ' όπου αντλούνται οι παρακάτω σκέψεις. Ο άνθρωπος δεν είναι απλά συνειδητός αλλά γίνεται συνειδητός, έχοντας ταυτόχρονα ένα *ασυνείδητο*. Καλύτερα ειπωμένο, οργανώνει τη *συνείδησή* του, σχηματίζοντας ταυτόχρονα, μέσω της απόθησης, το *ασυνείδητό* του. Προσοχή όμως, δεν πρόκειται για συναρμολόγηση δυο ξεχωριστών πλευρών αλλά για την οντολογία μιας κατασκευής που εμπεριέχει συμβιβασμούς, συγκρούσεις, αμφιθυμίες, αμφισημίες κλπ.... Γι αυτό και όλες οι γνωστές ψυχικές λειτουργίες διατρέχονται από ασυνείδητα ρεύματα. Η άποψή του αυτή βασίζεται στην ανάγνωση που κάνει της περίφημης φράσης WO ES WAR, SOLL IS WERDEN του Φρόντ (όπου ήταν το Αυτό πρέπει να γίνω Εγώ), με την οποία, παρά τα φαινόμενα, ο Φρόντ προδιέγραφε την ανάγκη να ξεπεραστεί η θεωρία του για τη μη-αυτονομία του Εγώ (που «συμπιέζεται» μεταξύ Αυτού και Υπερεγώ) προς την κατεύθυνση μιας *φαινομενολογίας του συνειδητού όντος* που εκδηλώνεται α) στο επίπεδο της επίκαιρης *εμπειρίας* και β) στο επίπεδο του συστήματος της *προσωπικότητας*. [Η ύπαρξή αυτών των δύο επιπέδων είναι απολύτως ορατή

³⁰ Huttenlocher P.R, «Morphometric study of human cerebral cortex development», *Neuropsychologia*, 1990, 28, 517-527.

³¹ Jacob F. Η λογική του ζώντος. Εκδ Ράππα, Αθήνα 1971, 437

στην ψυχοπαθολογία = (οργανικό)-delirium / (ψυχωτικό)-delusion, αντίστοιχα (βλ παραπάνω)]. Η διπολικότητα συνειδητού-ασυνειδητού δεν είναι άλλο από αυτή καθ' εαυτή τη δυναμική δομή του ανθρώπινου όντος. Η οργανική τάξη του ανθρώπινου ψυχισμού βρίσκεται στη σχέση του ασυνειδητού (που αντιπροσωπεύει τη θετικότητα της επιθυμίας) με τη συνείδηση (που επιβάλλει στην επιθυμία την άρνηση του Νόμου). Την αποδιοργάνωση αυτής της οργανικής τάξης ο ψυχίατρος βρίσκεται σε πλεονεκτική θέση να την διερευνήσει.

Όπως γνωρίζει και την οντογένεσή τους:

- Τα ψυχικά φαινόμενα είναι ψυχικά στην ποιότητά τους επειδή είναι οργανικά στη φύση τους. Το πρώτο «χαμόγελο» ενός μωρού εμφανίζεται πριν από την είσοδο του ύπνου στη φάση REM και οφείλεται στην βιο-ηλεκτρική έκκριση ενός νευροπεπτιδίου. Πρόκειται, βέβαια, για μια μιμική του προσώπου την οποία η μητέρα θα «διαβάσει» ως χαμόγελο. Αυτή η «παρερμηνεία» αποδεικνύεται λίαν εποικοδομητική: συγκινημένη, θα σκύψει πάνω του και «με τη σειρά» της θα εκδηλώνει την τρυφερότητά της, δημιουργώντας γύρω του ένα κόσμο αισθητηριακής θέρμης, γεμάτο από την μυρωδιά και τη φωνή της. Δεν είναι μόνο ο ψυχισμός του μωρού που προωθείται έτσι, αλλά και η βιολογική του ανάπτυξη καθώς, μέσα από όλα αυτά, διεγείρεται και η σχετική ορμόνη.³² Ο Trevathen έχει τονίσει ότι η μιμική του βρέφους αρχίζει πρώτη, της μητέρας έπεται και την ενισχύει.³³
- Πρωταρχικής σημασίας είναι η «πρωτογενής ψευδαίσθηση»: σε κατάσταση έλλειψης, π.χ. του μητρικού στήθους, η ικανοποίηση δεν μπορεί να προέλθει παρά μόνο «ψευδαισθητικά», μέσα από τις μυζητικές κινήσεις που αναπαριστούν το θηλασμό. Αυτή η πρώτη «ψευδαισθητική αντίληψη του κόσμου» θα είναι και γενεσιουργός των πρώτων αναπαραστάσεων που προκύπτουν χάρις στην επένδυση η οποία, σημειωτέον, δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς ψευδαίσθηση. Ούτε, βέβαια, και αντίληψη. Διότι μόνο μια τέτοια επένδυση μπορεί να εξασφαλίσει το ψυχική λειτουργία της αντίληψης. «Το νόημα μιας αντίληψης ή μιας αναπαραστάσης δεν βρίσκεται στο ίδιο το αντικείμενο αλλά δίνεται από την ψευδαίσθηση και την επένδυση».³⁴
- Με την έναρξη αυτών των πρώτων εμπειριών του βρέφους που εγκαθιδρύουν την ανθρώπινη επιθυμία και το συνακόλουθό της τη φαντασίωση³⁵ θα προκύψει, ως γνωστόν,

³² Cyrulnik B. La naissance du sens. Paris, Hachette 1995

³³ Trevathen C. The self born in intersubjectivity : the psychology of an infant communicating. In U. Neisser (ed) *The perceived self. Ecological and interpersonal sources of self-knowledge*. Cambridge University Press. 1993, 121-173. Αναφέρεται στο Jeannerod M. *La nature d l'esprit*. Paris, O. Jacob, 2002, 165

³⁴ Angelergues R. Les paradoxes du “complexe” hallucination-perception. *Revue Française de Psychanalyse*, 1995, LIX, 455-472

³⁵ Laplanche J, Pontalis J-B. *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*. Αθήνα, Κέδρος 1997

η συναρμολόγηση «μνημονικών ιχνών» από προηγούμενη ικανοποίηση του νεογνού στη σχέση του με το σώμα της μητέρας που αποτελούν και την «πρώτη ψυχική πραγματικότητα» (*πρωτογενής διαδικασία*). Με τη *δευτερογενή διαδικασία*, που καθίσταται εφικτή με τη συγκρότηση του Εγώ, η δρώσα αρχή της πραγματικότητας θα εισαγάγει το αντικείμενο της επιθυμίας στο πεδίο της σχέσης μεταξύ επιθυμίας και πραγματικότητας, εντός της οποίας θα γίνει η διάκριση του εξωτερικού κόσμου που δεν ανήκει στο υποκείμενο, ενώ ταυτόχρονα αυτός ο κόσμος παραμένει αντικείμενο επιθυμίας.

- Είναι προφανές ότι η αντίληψη είναι κάτι παραπάνω από μια αισθητηριακή «φωτογράφιση» της πραγματικότητας αλλά και η ανθρώπινη μάθηση δεν συμποσούται στο άθροισμα των αντιλήψεων. Η επαφή με τη γύρω πραγματικότητα και η κατά στάδια γνώση της, αρχίζει στο νεογνό με μια *άρθρωση* των έμφυτων αισθησιο-κινητικών συστημάτων, που αναπτύσσονται στο βρέφος μέχρι τον 18^ο μήνα της ζωής του, με βάση την αντανακλαστική του δραστηριότητα: Το νεογνό συλλαμβάνει ό,τι του προσφέρει οπτικά ερεθίσματα, κοιτάζει ό,τι του προσφέρει οπτικά. Σιγά-σιγά θα αρχίσει η συνεργασία σύλληψης και όρασης. Τότε το νεογνό μπορεί, είτε να φέρει με το χέρι του στο οπτικό του πεδίο ένα αντικείμενο που δεν βλέπει αλλά αγγίζει, είτε να συλλάβει με ένα, εκτός του οπτικού πεδίου, χέρι ένα αντικείμενο που βλέπει και παρατηρεί. Έτσι, η γνώση της περιβάλλουσας το βρέφος πραγματικότητας αρχίζει μέσα από τη *δράση* πάνω σ' αυτήν την πραγματικότητα. Η δραστηριότητα αυτή συνεχίζεται, κορυφώνεται και διαφοροποιείται με την κατάκτηση της γλώσσας. Καθώς το επίπεδο της απλής αντανακλαστικής λειτουργίας, με βάση τα παρόντα πράγματα, υπερβαίνεται προς την κατεύθυνση της μαθησιακής λειτουργίας με βάση το λόγο –τα απόντα πράγματα– η δράση γίνεται ανθρώπινη *πράξη*. Ο λόγος εμπεριέχει πράξη και η πράξη εμπεριέχει λόγο. Η αρχαιογνωσία του αξέχαστου Μάριου Μαρκίδη είχε «τσιμπήσει» και το σχετικό τσιτάτο από τον Πρωταγόρα: «και το λέγειν μια των πράξεων εστί», για να κοσμήσει μ' αυτό –και κάποια άλλα– το βιβλίο του *Ο εξανθρωπισμός της γλώσσας*.³⁶

Πολύπλοκη η δομή του ψυχισμού, όπως είναι και η δομή της ύλης της μετακλασικής φυσικής. Πολύπλοκη μέχρις ...εξαφανίσεως. *Υλη όμως πάντα...* Ο βιολογικός ψυχισμός προεκτείνεται μέχριςεξαφανίσεως του βιολογικού. *Υλη όμως πάντα*, που περνάει στο επίπεδο του ψυχικού κι ύστερα πιο πέρα, μέχρις ...εξαφανίσεως του ψυχικού. *Υλη όμως πάντα*, που έχει περάσει πλέον στο επίπεδο του κοινωνικού.... Στον άνθρωπο όλα αυτά τα επίπεδα συνυπάρχουν... Περάσματα λοιπόν, όχι αναγωγές...

³⁶ Μαρκίδη Μ. *Ο εξανθρωπισμός της γλώσσας*. Αθήνα, Έρασμος Β' έκδοση 1997

Να γιατί, φίλε Ανδρέα, λέω ότι είναι υλικός ο ψυχισμός, διακριτός πάντως των νευρωνικών κυκλωμάτων... Ας θεωρήσουμε λοιπόν ότι αυτά έχουν μείνει στη ...θέση των ηλεκτρονίων όταν ο ψυχισμός πηγαιίνει στις ...υπερχορδές. Αναλογίες όλα αυτά... πετυχημένες ή όχι, μένει να φανεί... Δική μου η προκατάληψη.

Εργαλείο για τα προαναφερθέντα περάσματα, η γλώσσα. Αν σκύψουμε λίγο περισσότερο στην *υλικότητά* της, θα την βρούμε στον προ-γλωσσικό δεικτικό χώρο των συναισθημάτων (κραυγή, γέλιο) απ' όπου αναδύεται ή στον μεταφορικό λόγο όπου συνεχίζεται (Α.Φ. Χρηστίδης, *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*).³⁷ *Υπέρβαση* λοιπόν των πραγμάτων (ή της βιολογίας), *όχι σε κάτι υπερβατικό...* αλλά εδώ κάτω ...στη γη, όπως άλλωστε συμβαίνει στο βρέφος: *η έναρξη του βαδίσματος το απομακρύνει από τη μάνα αλλά η εγκατάσταση της γλώσσας [ο χρόνος συμπίπτει] το «ενώνει» και πάλι με το [κάθε] απομακρυσμένο αντικείμενο...είναι τότε που η δυαδική σχέση με τη μητέρα γίνεται τριαδική...που η αρχέγονη ταύτιση με τη μητέρα απωθείται... που το ασυνείδητο καταγράφει το κόστος...και με τη διαχωριστική λειτουργία του πατέρα [ο νόμος και η συμβολική τάξη] συγκροτείται η ψυχική ολότητα και οι διχασμοί της, το ανθρώπινο υποκείμενο που είναι συνειδητό, έχοντας ένα ασυνείδητο.*

³⁷ Χρηστίδης Α-Φ., ό.π.